

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

GERMANISTÁK PÁRBAJA*

MOÓR ELEMÉR, SCHWARTZ ELEMÉR ÉS WALTER STEINHAUSER
VITÁJA A BURGENLANDI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETRŐL

A két világháború közötti időszakban Burgenland szellemi birtokbavételéért intenzív küzdelem folyt az osztrák, német és magyar tudományok között. Tanulmányomban a korszak germanistái közül három kiemelkedő személy vitáját mutatom be. Moór Elemér (1891–1974) a szegedi polgári iskolai tanárképző főiskola német tanszékének tanára volt (1929–1945), Schwartz Elemér (1890–1962) 1936-tól a budapesti egyetem német nyelvészet és néprajz nyilvános rendes tanáraként működött, Walter Steinhauser (1885–1980) pedig a Bécsi Egyetemen oktatott germanisztikát. A korszakban nem csak e három személy folytatott kutatásokat Burgenland és Nyugat-Magyarország helységneveivel, népességével kapcsolatban, azonban ők voltak azok, akik az egyébként intenzív Burgenland-vitákhoz mérve is hosszasan, közvetlenül polemizáltak egymással, s eközben sokszor reagáltak egymás elméleteire recenziók, vitairatok formájában. Bár a három szakember közül kettő a magyarországi határon innen tevékenykedett, a szakmával és egymással kapcsolatos álláspontjukat nem csak a nemzeti hovatartozásuk határozta meg, hiszen mindhárman egymástól markánsan elütő véleményt képviseltek. A helységnevek eredetéről és a terület lakosságának etnikai összetételéről folytatott vitájuk érintette a tudományos módszertan problémáját, a szakma és politika kapcsolatát, az interdiszciplinaritást és a történetírás szerepét. Ebből kifolyólag a diskurzus historiográfiai elemzése tudománytörténeti és tudástörténeti adalékokkal szolgálhat a nyelvészetén kívül a történetírás számára is. A magyar és osztrák történetírás ugyanis együttműködött a nyelvészekkel és állást is foglalt szellemi csörtéjükben. Megközelítesem annyiból tér el a vitát korábban érintő feldolgozásoktól,¹ hogy nem a nyelvészet, illetve a településtör-

* A tanulmány elkészítését az OTKA-NKFI-134469 posztdoktori ösztöndíja támogatta.

¹ A teljesség igénye nélkül: SEEDOCH, Johann (Hg.): *Verzeichnis der burgenländischen Ortsnamen in deutscher, ungarischer, kroatischer und Roman-Sprache*, Burgenländischen Landesarchiv, Eisenstadt, 2001; VÖRÖS Ferenc: Nyugat-magyarországi és burgenlandi családnevekről a történeti nyelvföldrajz nézőpontjából, In: Uő. (szerk.): *A nyelvföldrajztól a népföldrajzig VI. Határtalan névföldrajz*, Imre Samu Nyelvi Intézet, Unterwart/Alsóőr-Budapest, 2015, 15–94. p.

ténet aktuális állása felől közelít, hanem historiográfiai szempontból. Ebből az orientációból következik, hogy forrásbázisom és olvasataim részben eltérő jellegűek, a múlt tudósainak levelezéseit, a velük kapcsolatos levéltári és kéziratári anyagot, valamint publikált munkásságukat egy tudástörténeti diskurzus keretében értelmezem.

A vita háttere és az első publikációk

Moór Elemér és Schwartz Elemér mindketten olyan településeken láttak napvilágot (előbbi Hárspatakon, utóbbi Vasvörösváron), amelyek 1921 után Ausztriához kerültek. Schwartz ciszterci szerzetesként a budai Szent Imre Gimnázium tanára volt (1916–1935), a nyugat-magyarországi kérdésekkel pedig egyetemista kora óta foglalkozott, a három nyelvész közül így elsőnek ő publikált a témában.² Az 1920-as években különböző folyóiratokban és napilapokban tette közzé eredményeit, amelynek okáról 1926-ban így írt Házi Jenő soproni levéltárosnak: „Egyetemi hallgató korom óta Nyugatmagyarország nyelvével és történetével foglalkozom. Most a nygi német helységnevek vannak soron és ezek közül is azok, amelyek eredetileg magyarok voltak s a német nép ajkán lettek németekké. Minthogy énnekem nincs módomban részletekben kiadni a tudományos kutatásaim eredményeit és így szerencsésebb helyzetben lévők sokszor megelőznek, felolvasással és újságcikkkel kell segítenem a bajon.”³ Schwartz számos cikket küldött osztrák és magyar nyelvű folyóiratok, napilapok számára. Ezeknek rendre polemikus élük volt, amit a Burgenland név című írásával szemléltethetünk, amely a *Magyar Nyelven* jelent meg. Ebben Schwartz Elemér sorra vette a burgenlandi identitást megalapozni kívánó osztrák írásokat⁴ és a „Burgenland” név eredetére kérdezett rá.⁵ Egyrészt azt hangsúlyozta, hogy az elnevezés merőben új konstrukció, másrészt kiemelte, hogy az általa jelölt „területsáv [...] még akkor sem volt önálló, független terület, mikor *Rugiland*nak hívták (V. sz.), vagy mikor *Ostmark* volt (VIII. sz.) a neve, vagy mikor *Henzonianak* (XIII–XIV. sz.?) mondták, hanem egy nagyobb politikai egységnek része.”⁶ Schwartz nem bocsátkozott hosszas történelmi fejtegetésekbe, inkább a világháború vége és Tria-

² JANKÓ Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2021, 206–207. p.

³ Schwartz Elemér levele Házi Jenőnek 1926. február 13-án. MNL Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára. Házi Jenő hagyatéka, egyéb levelezés 16. d.

⁴ TÖRŐ László Dávid: Az osztrák és a magyar történetírás Burgenland-vitájáról (1918/1921–1945), *Valóság*, 2020. szeptember, 19–30. p.

⁵ SCHWARTZ Elemér: A Burgenland név, *Magyar Nyelvo*, 23. évf., 7–8. szám, 1927, 484–487. p.

⁶ Uo., 484. p. Kiemelések az eredetiben.

non között eltelt idő eseményeivel foglalkozott és azt a következtetést vonta le, hogy a Burgenland név konstruált jellege ellenére is a magyar történelmi jog érvényét hirdeti, hiszen még egyes osztrák szerzők is három „ősmagyar burgumból” vezetik le az eredetét.⁷ Szerencsés forrásadottságnak tekinthető, hogy fennmaradt Schwartz tanulmányának kézírata, amelyen láthatók a folyóirat szerkesztőjének (Pais Dezső) módosításai, korrekciói, ezekből pedig a korabeli szerkesztői gyakorlatról szerezhetünk tudást. Így kiderül, hogy egy-egy országrész nemzethez való tartozását nem volt mindegy, hogyan fejezte ki Schwartz. Az 1921 előtti területi veszteségekről írtakba több ponton javított bele a szerkesztő: „mikor máris elvesztették Erdélyt, a Kárpátok koronázta északot, a buzatermő Délt (*délvidéket*) ~~éppen~~ csak még Nyugatmagyarország és a mai Csonkaország maradt ~~meg a kezünkben~~ (*a miénk*).”⁸ Egy terület nem egyszerűen a nemzet „kezeben” volt (ami nyíltabb hatalmi relációt fejez ki), hanem az „övé” (ez természetesebb birtokos pozíciót sugall). Máskor a nemzetiségiek nacionalista törekvéseinek leírásába javított bele a szerkesztői toll. „A wilsoni szó tűzként hatott a nemzetiségekre, s ~~a mint másutt, nálunk is a régóta ellenszenvet szító nemzetiségi agitátorok~~ hangos szóval hirdetik felfogásuk igazát a nemzetiségi követelésük jogosultságát illetőleg.”⁹ Itt talán az lehetett Pais Dezső fenntartása, hogy a „régóta ellenszenvet szító” jellemzés azt üzenhette: a nemzetiségi agitátorok munkája hosszú múltra és hagyományra tekinthet vissza, a „régiség” pedig növelte volna tekintélyüket. Ezzel együtt, ha az írás nemzetiségi mozgalmisság történelmi tradícióját kisebbíti, a végső szövegváltozatban nagyobb felelősség hárul Wilsonra, mert így az ő „propagandája” jobban okolható volt az 1918 utáni elszakadási törekvésekért.¹⁰

Schwartz Elemér ismertetett álláspontja mellett elsőre talán meglepőnek tűnhet, hogy rendszeres szerzője volt a burgenlandi *Mitteilungen des Burgenländischen Heimatschutzvereins* elnevezésű helytörténelmi folyóiratnak. 1927-től kezdve két helytörténelmi fókuszú lap is megjelent Burgenlandban: a tartományi vezetéshez közelebb álló, német nacionalista *Burgenland*, és a Burgenländische Heimatschutzverein által kiadott *Mitteilungen*, amelyben a nacionalizmus, vagy a magyar nemzeti állásponttal szembeni polémia kevésbé jelent meg, helyette inkább az iparosodás kritikája állt a középpontban, a szerkesz-

⁷ Uo., 487. p.

⁸ SCHWARTZ Elemér: A Burgenland név. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézírtatára, (A továbbiakban: MTA KIK Kézírtatár) Ms 5173/46. 2. p. Délt betűvel jelöltem a szerkesztő korrekciós javaslatát.

⁹ Uo., 3. p.

¹⁰ Ezt az értelmezést erősíti, hogy az elkészült szöveg ezzel a történelemértelmezéssel jelent meg, hisz Schwartz fő állítása szerint a „világháború forradalomban folytatódott. A forradalmat tulajdonképpen Amerikából szították, s ezért a forradalmi kormány-
nak az amerikai eszméket, tehát a nemzetiségi kérdést is respektálnia kellett [...]”
SCHWARTZ: A Burgenland név..., 484. p.

tóket pedig egyfajta agrárromantika jellemezte.¹¹ A *Burgenland* finanszírozása a tartományi vezetéshez kötődött, a *Mitteilungen* ezzel szemben szerényebb anyagi lehetőségekből gazdálkodott, mert elsősorban adományokra és tagdíjakra támaszkodott.¹² A *Mitteilungen* szerzői között találjuk Schwartz Eleméren kívül a soproni-kismartoni művészettörténész Csatkai Endrét, vagy az antikvárius érdeklődésű, nacionalista szempontokat kevésbé érvényesítő Ivan Jovanovich tanárt. A két folyóirat között időnként összetűzés robbant ki, a *Burgenland* ugyanis kifogásolta, hogy a *Mitteilungen* nem eléggé kritikus a magyar történeti narratívákkal szemben. A vita a két folyóirat összeolvadásával végződött 1932-ben (ekkor jött létre a *Burgenländische Heimatblätter*), bár az egyesülés inkább a *Mitteilungen* vereségét jelentette – ez az intézménytörténeti folyamat rávilágít arra, hogy a burgenlandi regionális német nacionalizmus erősödése a helyi folyóiratok sokszínűségének csökkenésével járt. A magyar történészek, nyelvészek körében ismert volt a két folyóirat közötti különbség. Schwartz 1929-ben az *Ethnographiában* ismertette és értékelte az ellentétet. A Heimatschutzverein szerint „nem az új területhez való juss hangoztatásáért, hanem önmagáért a szülőföldért tanulmányozta a Burgenland történetét és népét.” Az egyesület folyóiratáról leírta, hogy „objektív minden közleményük s ha néha bele is kergetik bizonyos beteges sovinizmusba, az ember ezt kiérzi a sorok közül.” A *Burgenland*ról sokkal rosszabb véleménye volt: „Ezzel a lappal szemben az idegenből jöttek s az elcsatolás előtt már az ősi hazával ellentétbe jutott törzsökösök is megindítottak egy folyóiratot *Burgenland* címen.”¹³ Schwartznak a helynévkutatással kapcsolatos nézeteiről árulkodnak a *Mitteilungen* hasábjain közölt cikkei. Kismarton német nevének (Eisenstadt) eredetéről azért írt, hogy egy tévhitet oszlasson el. Schwartz szerint a „vas város” nem arra utalt, hogy a közelében vashánya működött volna (ezt a tézist Alfons Barb osztrák régész vallotta), hanem a fallal körülvett település erődített jellegéről árulkodott, ezért kapta a középkorban ezt a nevet.¹⁴ Míg a néveredet-vitának Kismarton esetében nem voltak aktuális kulturpolitikai vonatkozásai, Pócsfalu (Potschendorf) névváltozatai kapcsán Schwartz nyílt kritikát fogalmazott meg a burgenlandi tartományi vezetéssel

¹¹ A folyóiratok történetéhez a burgenlandi kultúrpolitika kontextusában: KRENN, Martin: „...in weite, bisher davon unberührte Kreise” *Studien zur burgenländischen Kulturpolitik I. 1921–1938*, Amt der Burgenländischen Landesregierung, Hauptreferat Landesarchiv und Landesbibliothek, Eisenstadt, 2014, 221–235. p.

¹² SEEDOCH, Johann: 50 Jahre Burgenländische Heimatblätter, In: *Festschrift für Karl Semmelweis*, Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 1981, 266–267. p.

¹³ SCHWARTZ Elemér: A Burgenland néprajzi folyóiratainak iránya, *Ethnographia*, 40. évf., 1929, 180–181. p. Az „idegenből jött” alapítókra tett célzás arra utal, hogy a Burgenland szerzői között kezdettől fogva nagy számban képviseltették magukat bécsi vagy grazi szakemberek és publicisták. Hasonlóan polemikus jellegű a *Burgenland* folyóirat irányában: Uő.: Objektív helynévkutatás, *Magyar Nyelv*, 26. évf., 1930, 205–206. p.

¹⁴ Uő.: Eisenstadt, *Mitteilungen des Burgenländischen Heimatschutzvereins*, 2, 1928, 64–65. p.

szemben. A kritika apropóját az adta, hogy Pöschendorfot 1929-ben hivatalosan átnevezték Rosendorfra, mert az eredeti német és magyar névből sokan viccet csináltak. Schwartz szerint a helységnevek a „haza tartóoszlopai”, ezért az átnevezés ellen foglalt állást, mondván, a település korábbi neve az eredeti magyar változatot őrizte, az pedig a középkorban a falut körülvevő mocsárra vonatkozott.¹⁵ Némileg élesebben fogalmazott a helységnevekről áruklódó mondák kutatásáról írva. Ebben a cikkében egy nép számára azt tartotta „egészségesnek”, ha minden „idegentől” távol tartja magát, és a települések nevének eredeti alakját megőrzi. Ideális esetben szerinte a helységnevek „titkokat” árulnak el a népről.¹⁶

A nyugat-magyarországi helységnevekhez egy másik pozícióból szólt hozzá Moór Elemér 1929-ben. A „német-magyar nyelvhatár településtörténetéről” szóló, kétrészes tanulmányát a Berliini Magyar Intézet folyóiratában, az *Ungarische Jahrbücher*-ben tette közzé, ezzel pedig jelentős figyelmet vont magára. Moór Schwartz Elemérrel ellentétben eredetileg nem ezt a problémakört vizsgálta, elmondása szerint a Tiszavidék helyneveinek kutatása keltette fel az érdeklődését a burgenlandi nyelvhatár iránt.¹⁷ Az 1929-es tanulmányában arra volt kíváncsi, hogy mi igaz az osztrák és német történetírás egy kedvelt téziséből, a „burgenlandi” frank-német településtörténeti folytonosságból. Kritikája fő célpontja részben az osztrák történetírás volt, részben Schwartz Elemér, aki Moór szerint csak formális-nyelvészeti alapon próbálta eldönteni a helynevek eredetét. Schwartz eljárásával szemben a helynévkutatásnak az oklevélkritikára és a településtörténetre kell támaszkodnia.¹⁸ Ami az okleveles módszert illeti: Moór úgy látta, az ilyen forrásokban felbukkanó nevek német vagy magyar változata hitelesen adja vissza az adott település népességének etnikai összetételét. Azaz nem volt szó arról, hogy a német helységneveket a magyar oklevélíró magyarként adta vissza, holott német településről volt szó.¹⁹ Az egyes városok, falvak néveredetéről hosszasan írt, általában polemikus jelleggel. Vitázás közben nem válogatott, magyarországi és osztrák szerzők is pellengérré lettek állítva, főleg Ernst Klebel osztrák településtörténész, akinek a Kőszeg német eredetéről vallott felfogása Moór szerint teljességgel „érthetetlen” és használhatatlan.²⁰ A kétrészes tanulmány osztrák és

¹⁵ Uő.: Pöschendorf – Rosendorf, *Mitteilungen des Burgenländischen Heimatschutzvereins*, 3–4, 1929/1930, 30–31. p.

¹⁶ Uő.: Burgenländische Ortsnamensagen, *Mitteilungen des Burgenländischen Heimatschutzvereins*, 3–4, 1929/1930, 34–38. p.

¹⁷ MOÓR Elemér: Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze I., *Ungarische Jahrbücher* 1, 1929, 42. p.

¹⁸ Uő., 43. p.

¹⁹ Uő., 61–62. p.

²⁰ MOÓR Elemér: Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze II, *Ungarische Jahrbücher*, 2/3, 1929, 236–238. p. Klebel Kőszeg történetével kapcsolatos nézeteiről: TÖRÖ László Dávid: Történészek népi múltkonstrukciói az 1945 előtti Burgenland-vitákban, *Századok*, 1. (156.) szám, 2022, 195–208. p.

német recepciója jelentős volt, és Schwartz Elemér munkásságával szemben Moór írásait rendszerint nagyobb elismeréssel illették a határ túloldalán. Mi lehetett a kedvezőbb osztrák fogadtatás oka? Moór hosszasan érvelt amellett, hogy a frank-német településtörténeti kontinuitást egyértelműen sem cáfolni, sem alátámasztani nem lehet. Szerinte a honfoglaló magyarság pusztításai kevésbé érintették a mai Burgenland déli területeit, ahol a németek erdőkben és mocsarakban meg tudták húzni magukat. A Rába-völgyről így írt Moór: „nézetem szerint itt a frank idő német települései, illetve azok nevei a mai napig fennmaradtak, még ha a betelepülés időszakonként meg is szakadt.”²¹ A szegedi germanista tehát nem zárta ki, sőt több esetben valószínűsítette, hogy Burgenland területén a honfoglalás nem semmisített meg minden német települést, a frank-német kontinuitás ebből kifolyólag lehetséges volt. Mivel Burgenland Ausztriához való csatolását osztrák és német szerzők, politikusok azal indokolták, hogy a területet 1000 éven keresztül kisebb-nagyobb részben német népesség lakta,²² érthető, hogy Moór tanulmányát gyakran hivatkozták. Ehhez hozzájárult még, hogy tanulmányainak Schwartzhoz képest kevésbé volt nemzeti szempontú polemikus éle. Mindez viszont nem jelentette, hogy kritikát nem fogalmaztak meg vele szemben osztrák szerzők.

1931-ben Walter Steinhauser részletesen reagált Moór tanulmányára a *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* hasábjain, érveit tehát az osztrák középkorkutató történészeknek címezte. Moór módszertani megjegyzéseit Steinhauser nem fogadta el, mert úgy gondolta, hogy a középkori forrásokban felbukkanó magyar helynevek településtörténeti szempontból nem hitelesek, ugyanis a források szerzői német helyneveket is magyar átiratban közöltek, függetlenül az adott település nemzetiségi összetételétől. Ezt szerinte nem nacionalizmusból tették, hanem csak próbáltak egy számukra ismerősen csengő nevet adni a különböző helyszíneknek. Következtetése szerint önmagukban a helynevek keveset árulnak el az adott hely nemzetiségi viszonyairól.²³ Ez azért volt különösen fontos az osztrák germanista számára, mert szerinte a helységnevek okleveles alakjai nem adják vissza azt a tényt, hogy a térség németsége régi múltra tekinthet vissza.²⁴ Hogy milyen

²¹ MOÓR: *Zur Siedlungsgeschichte I...*, 58. p.

²² TÓTH Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*, Kronosz Kiadó, Pécs, 2020; MURBER, Ibolya: *Grenzziehung zwischen Ver- und Entflechtungen. Eine Entstehungsgeschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes*, Harrassowitz Verlag, Wien, 2021; UŐ.: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924, Határtörténetek az első világháború után*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021; UJVÁRY Gábor: *„Hűség városa, légy hű öre önmagadnak.” Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út*, MNL Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2021; JANKÓ: *i.m.*

²³ STEINHAUSER, Walter: *Die Ortsnamen des Burgenlandes als siedlungsgeschichtliche Quellen*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 45, 1931, 294. p.

²⁴ Uo., 288. p.

régire, azt a befejező sorokban határozta meg közelebről. „Mindenesetre a karoling-kori németiség nem csekély része túlélhette a magyarság rohamait. Különböző elveztek volna az olyan, 9. században elnémetesedett helység- és dűlőnevek, mint Ödenburg (860 *Odinburch*), Preßburg (907 *Brezalauspurc*), Spratzbach (860 *Spraza*), Pinka (860 *Peinicaha*), Raab (860 *Rapa*), Lafnitz (891 *Laventa*, kiejtve *Laven(a)ca*), Zala (860 *Sala*). Jóllehet az új német bevándorlás Nyugatmagyarország irányába 1031 körül, a Lajta-Lapincs határ megállapítása után fokozatosan ment végbe, ám már a 12. század vége körül felerősödött. Ezt bizonyítja a számtalan helységnév, amelyeknek a hangalakjából arra lehet következtetni, hogy 1200 előtt kellett elnémetesedniük. Ennélfogva azt lehet mondani, hogy bár a burgenlandi németiség az említett néptörödékeket leszámítva nem karolingi, azonban legnagyobbbrészt 800-900 éves.”²⁵ Steinhauer szerint tehát létezett a Karoling korig visszavezethető településtörténeti folytonosság, bár az összlakossághoz mérve kis mértékben. A mérték itt abból a szempontból persze mindegy volt, hogy az egyik fő aktuális üzenete a folytonosság-elméletnek az, hogy Burgenland területén a magyar honfoglalás előtt és után is éltek németek. A helynevekről és a településtörténetről folytatott vita azonban különösen Schwartz Elemér 1932-es könyvének (*A nyugatmagyarországi német helységnevek*) megjelenése után mérgesedett el és kapott élelőbb politikai dimenziót.

„Harc a nyugatmagyarországi német helységnevek körül”

A két magyarországi germanista közül Schwartz Elemérnek voltak jobb kapcsolatai a magyar történetírói körökkel, különösen a Magyar Történelmi Társulattal. Schwartz írt a Társulat folyóiratába (*Századok*)²⁶ és előadóként részt vett az 1932. évi soproni vándorgyűlésén, ahol a nyugat-magyarországi helységnevek eredetéről beszélt.²⁷ A Sopronban megtartott vándorgyűlésnek demonstratív jellege volt az osztrák történetírás és politika irányába, jóllehet a vegyes nemzetiségű határregiókban rendezett történetészgyűléseknek nagy hagyománya volt, amely a dualizmus idejéig ment vissza.²⁸ Schwartz szereplése

²⁵ Uo., 321. p. Kiemlések az eredetiben.

²⁶ SCHWARTZ Elemér: A patrocinium a helynévfejtés és telepítéstörténet szolgálatában, *Századok*, 67. évf., 4–6. szám, 1933, 185–191. p.

²⁷ KATONA Csaba: „Én szívesen dolgoztam a Társulat érdekében...” Házi Jenő és a Magyar Történelmi Társulat 1932. évi soproni vándorgyűlése, *Soproni Szemle*, 66. évf., 4. szám, 2012, 324–337. p.

²⁸ A Társulat 1877-ben Pozsonyban, 1883-ban pedig Sopronban tartotta vándorgyűlését. VÁRDY, Steven Béla: The Foundation of the Hungarian Historical Association and its Impact on Hungarian Historical Studies, In: Uő.: *Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America*, Columbia University Press, New York, 1985, 23. p. A határközeli területek általában kihívást jelentettek a nacionalizmusok számára, ezeken a helyeken nemzeti-

a Társulat összejövételén minden bizonnyal Domanovszky Sándor és Házi Jenő támogatását élvezte. Domanovszky a *Századok* főszerkesztője és a Társulat alelnöke volt, Nyugat-Magyarország történetének nemzeti szempontú értékelése pedig jellemző munkásságára.²⁹ Házitól szintén nem állt távol³⁰ az osztrák nacionalista történetszemlélettel való vita, Schwartz Elemérrel pedig baráti kapcsolatot ápolt, amit korábban idézett levelezésük is tanúsít. A kapcsolati háló és az intézményi háttér megerősíti, hogy a korabeli magyar történetírás meghatározó képviselőihez Moór felfogása helyett inkább Schwartz nézetei álltak közelebb. 1932-ben megjelent könyvét a Magyar Tudományos Akadémia adta ki, amely komoly tudományos presztízst biztosított a műnek.

Schwartz a bevezetőben bőven írt személyes motivációiról és szakmai tevékenységét érzelmi motivációval kötötte össze. Nyugat-magyarországi német származású germanistaként kifejtette, mit jelent számára a terület helységneveinek kutatása. „A szülőföld ily szeretete jelölte meg tudományos pályám útját is, ez hívott a germanisztika világába, ez kedveltette meg velem a népnyelvi tanulmányokat s ez ébresztette fel bennem azt a gondolatot: érdemes volna nyugati hazámat *minden tekintetben* megismerni. Ép a világháború végén voltunk, mikor faluról-falura jártam be Nyugatmagyarországot. A természet szépsége megkapott, a középkori várak mögé bujt romantika s az itt-ott róluk hallott monda büszkeséggel töltötte el lelkemet. [...] a legérdekesebb [probléma] után kutattam, a német helynevekben találtam ezt meg, mert ezek első pillantásra oly ősnémet veretűek voltak, hogy gazdag művelődéstörténeti bányáknak ígérkeztek. Meg is álltam előttük s felkutatásukra s kiaknázásukra indultam. De alig tettem az első csákány vágást, befejeződött a világháború, összeomlott a régi monarchia s egész új államok keltek életre a régi világhatalom helyén. A 'Lajtabánság' Ausztriáé lett s ettől kezdve az osztrákok tudományos expedícióinak területe.”³¹ Az osztrák „expedíciók” ellen pedig szerinte „harcolni” kell: „Harctéri összemérkezésről már nem lehetett szó, legfeljebb az ész fegyvereit volt szabad összemérni. A megszállt területek meg is kezdték e harcot és történelmi, főleg pedig helynévi adatok

esítés rendszerint türelmetlenebb volt. L.: ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2020, 170. p.

²⁹ ERŐS Vilmos: A kereszténység védőbástyája és Westungarn. Trianon Domanovszky Sándor történelmi és történetpolitikai gondolkodásában, In: *Trianon után. Politikai gondolkodás és történetírás*, Szerk.: NAGY Ágoston – HÖNICH Henrik, Századvég, Budapest, 2021, 81–121. p.

³⁰ TÖRŐ László Dávid: Határváros egy vitatott hovatartozású térségben. Történelmi viták Sopron múltjáról a két világháború között, *Világtörténet*, 12. évf., 2. szám, 2022, 325–344. p.

³¹ SCHWARTZ Elemér: *A nyugatmagyarországi német helységnevek*, MTA, Budapest, 1932, 6. p. Kiemelés az eredetiben. Később a könyvben a németiségre úgy hivatkozott, mint „népünkre”, azaz Schwartz a német népi tudatát, regionális identitását össze tudta egyeztetni a magyar nemzetállami nacionalizmussal. Uo., 43. p.

kapcsán igyekeztek az új földhöz való jussukat igazolni. A támadásra mindenfelé megindul a védekezés. Nálunk is.³² A szakmai eszközökkel folytatott „harcot” minden bizonnyal a veszteség diskurzusához való kapcsolódás is táplálta a szerzőnél, hiszen szerinte Burgenlandot „levágták” a „magyar állam testéből.”³³ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a határ túloldalára került szülőhelyéhez való viszonyát Schwartz egy elvesztett édesanyához³⁴ hasonlította, a magány és a veszteség érzése ugyanis levelezésében is megjelent.³⁵

Schwartz a bevezetőt követően sorra vette a vitatott térség településneveit, s elmélete kifejtése közben hosszasan kommentálta Moór és Steinhäuser érveit, elvetve vagy elfogadva azokat. Jellemző a műre, hogy a német helységnevek többségénél a magyar névalak elsőbbségét állapította meg.³⁶ Ha néhány esetben el is fogadta a német név elsőbbségét, a szláv névalak eredetiségét szinte mindenhol elutasította.³⁷ Földrajzi leírásaiban gyakoriak a szentimentális, közvetlen hangú, személyesebb elbeszélési formák.³⁸ Vallási vonatkozása a könyvnek, hogy szemben a Nyugat-Magyarországgal később foglalkozó protestáns népiségtörténészekkel (Mályusz Elemér, Kovács Márton), Schwartz a katolikusságot tüntette ki nemzetmegtartó szereppel. Szerinte a magyar szentek tisztelete jellemzően akkor növekszik a térségben, amikor a nemzeti „lángot elfojtják”, tehát szentekről elnevezett helységnevek ilyen periódusokban bukkanak fel gyakrabban a forrásokban.³⁹

A korábban bemutatott személyes kapcsolatok után nem meglepő, hogy Schwartz könyvét Házi Jenő ismertette a *Századokban*. Az alapvetően pozitív kritika Moórt és Steinhäusert lényegében „azonos irányt” képviselőknek nevezi, ők Házi szerint osztrák propagandacélokat szolgálnak, velük szemben pedig Schwartz Elemér képviseli a „tárgyilagosságot”.⁴⁰ A tárgyilagoss-

³² Uo., 7. p.

³³ Uo., 11. p.

³⁴ A nacionalista történeti diskurzusok metaforáihoz L. például: BERGER, Stefan – LORENZ, Chris (eds.): *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.

³⁵ „Mily nehéz édesanya nélkül itt járni! Ezt mi papok, akik egyedül vagyunk, tudjuk a legjobban. De Te is, hisz Neked sincs közvetlen közeledben senki, aki egy anya féltő gondjával körülvenne.” Schwartz Elemér levele Zolnai Bélának 1935. december 10-én. MTA KIK Kézirattára Ms 4126/495.

³⁶ SCHWARTZ: *A nyugatmagyarországi...*, 82. p.

³⁷ Uo., 69. p.

³⁸ „Nyugat-Magyarország gazdag vizekben. Amerre az ember lép, amerre fordul, mindenütt vízre bukkan [...]”. Uo., 170. p.

³⁹ Uo., 150. p.

⁴⁰ A korszak nemzeti történeti beszédmódjában megfigyelhető, hogy az objektivitásra/szubjektivitásra való nyitottságot időnként nemzeti hovatartozáshoz kötötték. „Magyar oldalról nagy hiba lenne az osztrákokéhoz hasonló eszközökkel védekezni, ellenkezőleg, a legszigorúbb tárgyilagosságra kell törekednünk, mert nekünk a történelmi igazságtól igazán nem kell félni.” HÁZI Jenő: Schwartz Elemér: *A nyugatmagyarországi német helységnevek* [Könyvismertetés], *Századok*, 66. évf., 1932. január–március, 189–191. p., 189. p.

ság nem jelentett érzelmentességet Házi szemében, megjegyezte ugyanis, hogy a fáradságos munkán a „szülőföld szeretete” segítette át a szerzőt.⁴¹ Soproni levéltáros történészként a recenziója szerzője nem nyelvészeti, hanem a történeti-forráskritikai szempontok felől közelített a műhöz, amelynek forráshasználatában talált némi kivetnivalót, így a felhasznált forráskiadványokat nem találta elégségesnek. Kritikáját viszont nem vitte túlzásba, mert nem akart municiót adni az osztrák történetírásnak: „kár volna támadási lehetőséget nyújtani éppen a történeti adatok esetében, amelyek nyers tömege felett nem ők, hanem mi rendelkezünk.”⁴²

A határ túloldalán egészen másképp reagáltak Schwartz munkájára. A burgenlandi tartományi vezetés betiltotta a könyv forgalmazását, a *Burgenländische Heimatblätter* pedig elutasító kritikát közölt. A kritikus recenzió szerzője, Hans Karner népességtörténettel foglalkozó helytörténész volt, aki aktívan együttműködött bécsi kollégáival (Steinhauser gyakran hivatkozott írásaiban Karner szóbeli közléseire a helységnevek eredetét illetően). Szemben Házi Jenő értékelésével, Karner Moórt és Steinhausert tartotta igazi szakembereknek, míg szerinte Schwartz nem érte el az ő tudományos színvonalukat.⁴³ Fő kifogása a megbírált germanistával szemben az volt, hogy a szláv népesség jelentőségét alábecsüli, elbeszéléséből hiányzik az „objektivitás”, a „Burgenland” név pedig alig fordul elő könyvében.⁴⁴ Módszertani megjegyzése a dülőnevek vizsgálatának hiányát emelte ki, mondván, Schwartz csak a helynevekre korlátozta fókuszát. A recenzióhoz Karner egy rövid választ is csatolt, amelyben Házi Jenő könyvismertetésére reagált. Egyetértett a soproni levéltárossal abban, hogy Schwartz nem használt fel elég oklevelet. Elutasította viszont azt a kritikát, hogy az osztrák történetírás javarészt propagandacélokat szolgál, mert szerinte „településtörténeti” és „nyelvtudományi” érvek támasztják alá, hogy Burgenland a német „települési tér” (Siedlungsraum) része. Végezetül sajnálatát fejezte ki amiatt, mert Házi írásának tanulsága szerint „odaát” (Magyarországon) nem értették meg eléggé, hogy „nekik” (burgenlandiaknak) nem egy „régii állameszme” az irányadó, hanem a „népi hovatarozás”.⁴⁵

A könyv nem csak Burgenlandban keltett feltűnést, hanem Bécsben is. A burgenlandi tartományi vezetés levélben hívta fel Lothars Gross bécsi levéltáros történész figyelmét Schwartz munkájára és az azt dicsérő magyar vélemé-

⁴¹ Uo., 190. p.

⁴² Uo., 191. p. Házi itt arra utalt, hogy a Burgenlandra vonatkozó forrásokat őrző levéltárak 1921-től Magyarországon, vagy magyar arisztokraták magángyűjteméneiben maradtak.

⁴³ KARNER, Hans: Elmar Schwartz: Die Deutschen Ortsnamen Westungarns [Könyvismertetés], *Burgenländische Heimatblätter*, Vol. 1, No. 4, 1932, 106–110. p.

⁴⁴ Uo., 109. p.

⁴⁵ Uo., 110. p.

nyekre. „A Burgenlandi Tartományi Vezetés Hivatala tisztelettel megkísérli, hogy a láthatóan tendenciózus és politikai szempontú munkára különös figyelmet fordítson. A könyv szaktudományos felülvizsgálata már folyamatban van.”⁴⁶ A „szaktudományos felülvizsgálat” Karner recenzióját jelentette, mint az egy későbbi levélből kiderül. A levél mellékleteként Gross megkapta a bírálat szövegét a tartományi vezetéstől.⁴⁷ Az osztrák szakemberek azonban ennyivel nem tartották elintézettnak a választ, Steinhauer ugyanis szintén recenziót készített, mégpedig egy völkisch szemléletű német folyóirat számára.⁴⁸ A bécsi germanista szerint érthető, hogy fájdalmasan érintette Schwartzot az új államhatár, amelyet gyerekkora „álomföldje” és választott hazája közé húztak – önmagában tehát azzal nem volt problémája, hogy a magyarországi szerző nem egy „kivülálló” pozíciójából írt, hanem a „haza iránti szeretete” vezérelte.⁴⁹ Ám „politikai elfogultságát”, „Ausztia-ellenességét” már nem tolerálta, hiszen Steinhauer nézete szerint Burgenland Ausztriához való csatolása az ott élő nép akaratából történt, ezt pedig Schwartz tagadja. Különösen érdekes Steinhauer értékelése a szláv helységnevek történetpolitikai jelentőségéről. Úgy látta, Schwartz érthetetlen módon a szlávtság névadásban betöltött szerepét túl csekélynek írta le. „Ebben az esetben is politikai mérlegelés állhatott a háttérben, talán az aggodalom, hogy a szláv korridor-terveknek nyújt táptalajt. [...] Szláv jogigényt egy olyan területre nézve soha nem lehet komolyan venni, ahol a szláv népesség a népiségét (Volkstum) már 600-700 évvel ezelőtt feladta. Éppen ezért én nem tartózkodom attól, hogy megnevezzek olyan neveket, amelyekben Schwartztól eltérően szláv szótót vagy személynévet vélek felismerni.”⁵⁰

Érzékelve a műve által kiváltott heves reakciókat, Schwartz egy kis füzetet tett közzé válaszul, amelynek címe is beszédes volt: *Harc a nyugatmagyarországi német helységnevek körül*.⁵¹ A vitairatnak különösen két részét emelem ki, amelyeknek fontos tudástörténeti vonatkozásai vannak. Az egyik a budapesti germanista önreprezentációs elbeszélése. Schwartz leírta, hogy számára az „eredetkérdés” fokozatosan vált úgymond harci tereppé, eleinte nem ez izgatta: „engem a névfejtésnél eleinte nem annyira a név eredete, mint inkább

⁴⁶ Paul Eitler levele Lothar Grossnak 1932. március 3-án. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Wien, SB Nachlass Lothar Gross 6–5.

⁴⁷ Paul Eitler levele Lothar Grossnak 1933. január 7-én. HHStA, Wien, SB Nachlass Lothar Gross 6–5.

⁴⁸ STEINHAUSER, Walter: Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi német helységnevek (Die Deutschen Ortsnamen Westungarns) [Könyvismertetés], Sonderdruck aus „*Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung*”, Vol. 3., No. 6., 1933, Ferdinand Hirt, Breslau.

⁴⁹ Uo., 288. p.

⁵⁰ Uo., 291. p.

⁵¹ SCHWARTZ Elemér: *Harc a nyugatmagyarországi német helységnevek körül*, Szent István Akadémia, Budapest, 1933.

annak értelme, tartalma érdekelt. Az eredet kérdése csak akkor kezdett el foglalkoztatni, amikor a víznevekkel kapcsolatos helységnevek tanulmányánál sokhelyt oly német helynévképzőkre akadtam, amelyek eredeti magyar helynévhez járulva felemás, de végső eredményben német helyelnevezéseket hívtak életre.⁵² Az egyes helységek eredetéről folytatott vitákban való részvétel, vagy ahogy ő nevezte, „szellemi küzdelem” és „harc” következtében egyre inkább nőtt az érdeklődése az „eredet” iránt.⁵³ Schwartz önértelmezésében egy eleinte naiv, a tudományos kérdések polemikus vetületével nem számoló szakember fokozatos felismerésének folyamata jelenik meg, aki az igazán lényeges problémára a küzdelem során döbben rá. A fő probléma az ősi magyar eredet felkutatása oly módon, hogy az egyes helységneveket a német nyelvi elemektől meg kell tisztítani. A másik feltűnést keltő elem az írásban, hogy Schwartz különböző érvekkel és retorikai módszerekkel próbálja elhárítani a szakmaiatlanság vádját, eközben pedig a szomszédos tudományok szakzsargonára is épített. Így szerinte Hans Karner ellene írt kritikája nem a *sine ira et studio* elvének jegyében készült, ezért „nem is volna szabad” válaszolni rá.⁵⁴ Saját álláspontjának legitimitását helyismerettel is igyekezett alátámasztani: „mindezekon kívül Nyugatmagyarországot kétszer egészében, részleteiben pedig többszörösen beutaztam!”⁵⁵ Megemlítette továbbá, hogy 500 lábjegyzetet használt, valamint a „történeti módszeren” kívül „az igazság feltétlen elfogadásának elve” vezérelte.⁵⁶

Moór Elemér „apolitikus” hozzászólása

A helységnevek eredetéről és a településtörténetről szóló vita egy újabb árnyalatot kapott Moór Elemér éles hangú hozzászólásával. Álláspontja jelentősen megnehezíti a polémia osztrák–magyar szembenállásként való értelmezését. Míg Schwartz és Steinhauer időnként hangoztatták a szakma és politika, a racionális tudományos eljárás és az érzelmek közötti összefüggéseket, Moór ezt hevesen tagadta. 1934-ben az általa szerkesztett szegedi folyóiratban, a *Népünk és Nyelvünk* hasábjain támadta meg Schwartz könyvét. A szegedi germanista többször hangsúlyozta, hogy a „helynévmagyarázatoknak politikai jelentőségük nincs.”⁵⁷ Házi Jenő *Századok*beli könyvismertetését sem hagyta megválaszolatlanul. „Csodálatos, hogy Házi Jenő történész létre teljes mér-

⁵² Uo., 3. p.

⁵³ Uo., 4. p.

⁵⁴ Uo., 6. p.

⁵⁵ Uo., 10. p.

⁵⁶ Uo., 14. p.

⁵⁷ MOÓR Elemér: Helynévkutatás és nyelvészet. Megjegyzések egy könyv módszeréhez I., *Népünk és Nyelvünk*, 6. évf., 1934, 37–47. p., 38. p.

tékben a Schwartz-féle politikát és honmentést hangoztató reklám hatása alá került, és ezért Házi – saját szavai szerint – Schwartz könyvének történeti fogatkozásait nem akarja felfedni, nehogy ezzel az osztrákoknak támadási felületet nyújtson a művel szemben. Ez semmiesetre sem valami emelkedett tudományos felfogásra valló álláspont és egy kicsit túlságosan naiv is. Az osztrákok ugyanis kétségtelenül figyelemmel kísérik a Századokat és el lehet képzelni, hogy ilyen bemondott elhallgatás után mit gondolhatnak Schwartz könyvéről és a magyar tudományosság szelleméről.”⁵⁸ Moór ezek után a saját példáját hozta fel, mondván, az ő német nyelvű írásait elismeréssel fogadták a határ túloldalán, a helynévkutatás tehát nem politikai kérdés. Ami Schwartz könyvének történeti elbeszélését illeti, annak főleg a honfoglalásról írt részeit bírálta. Míg Schwartz szerint a honfoglaló magyarok a nyugat-magyarországi népesség jelentős részét kiirtották (a szerző ezzel az érveléssel támadta a német települések folytonosságának tézisé), addig Moór szerint sehol nem akad „olyan ostoba ember”, aki „elhinné, hogy a régi magyarok a meghódítottakat – szolgálkat – kiirtották volna!”⁵⁹ A szegedi germanista tehát nem nemzeti ellentétekre vezette vissza Schwartz könyvének negatív osztrák fogadtatását, hanem a szakmai hibáira. Ebből kifolyólag Moór egyetértett Hans Karner bíráló könyvismertetésével is és megismételte az osztrák történész érveit, például, hogy Schwartz alábecsülte a szláv névadások szerepét.⁶⁰ Megjegyzendő, hogy a *Népünk és Nyelvünk*ben megjelent tanulmány abból a szempontból is figyelemreméltó olvasmány, hogy milyen válogatott személyeskedések és szabadjára engedett gúnyolódások vannak benne. Moór szerint „Schwartz könyve annyira rossz, hogy a németek annyira rossznak nem mondhatják, hogy még annál is rosszabb ne volna.”⁶¹ Vagy: „[...]a bibliográfiának Schwartz művében csupán parádés szerepe, illetve töltelék jellege van.”⁶² Schwartznak a helynévkutatáshoz szükséges „kritikai érzék” helyett „fejlett antikritikai érzéke” van.⁶³ Könyve „dilettáns nyelvészeti badarságok gyűjteménye.”⁶⁴

A kritikára Schwartz az *Egyetemes Philológiai Közöny*-ben válaszolt. Szerinte Moór cikke „nélkülözi a tudós világ etikettjét.”⁶⁵ Mivel azonban megjegyzéseit „tudományos apparátussal” adja elő, válaszol rájuk. Tagadta, hogy munkájához „honmentési tendenciával” fogott volna hozzá. Ennek ellenére azért megfigyelhető Schwartz válaszában, hogy Moórt az „idegenek” tábo-

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo., 38–39. p.

⁶⁰ Uo., 40. p.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo., 44. p.

⁶³ MOÓR Elemér: Helynévkutatás és nyelvészet. Megjegyzések egy könyv módszeréhez II., *Népünk és Nyelvünk*, 6. évf., 1934, 101–111. p., 103. p.

⁶⁴ Uo., 111. p.

⁶⁵ SCHWARTZ Elemér: Mégegyszer a nyugatmagyarországi német helységnevekről, *Egyetemes Philológiai Közöny*, 68. évf., 1934, 122–125. p., 122. p.

rába igyekezett sorolni, szerinte ugyanis Moór nem csinált mást, mint megismételte Hans Karner kritikáját. Schwartz a hibák egy részét elismerte, bár hozzátette: helynévfejtéseinek többsége helyetálló. Moór a kritika kritikájára is válaszolt, ekkor a vita már egészen szürreális elemeket öltött. A szegedi germanista 10 pengőt ajánlott fel Schwartznak minden olyan szó- vagy névfejtés után, ahol források alapján be tudja bizonyítani igazát. Moór hozzátette felajánlásához: lehet, hogy ez nem felel meg a tudósi etiketnek, ám „világos beszéd”.⁶⁶

A vitát természetesen Házi Jenő is követte, s levelet küldött Moórnak, amelyben bővebben kifejtette álláspontját. A következőkben Moór válaszeleveléből nagyobb terjedelemben idézek, mert írása jól szemlélteti, hogy a közelmúlt történeti, politikai eseményeivel kapcsolatos nézetei (Burgenland megalakulását inkább francia, mintsem osztrák mesterkedés eredményének tartotta) hogyan befolyásolták az osztrák történetíráshoz való viszonyát.

Az is illúzió, hogy Ön a helynévmagyarázatoknak politikai jelentőséget hajlandó tulajdonítani. Ezt én egyszer már kifejtettem és az egyszerűség kedvéért füzetemet van szerencsém Önnek is mellékelve megküldeni (az utolsó részben szólok ezekről a dolgokról). A trianoni békediktátum Nyugatmagyarországot csupán azért juttatta az osztrákok kezére, mert a franciák azt remélték, hogy ezzel éket verhetnek az osztrákok, illetve németek és a magyarok közé. És hogy ez nem sikerült, az tisztán csak külpolitikánk intézőinek bölcsességén múlott. Azonban még az Ön álláspontja alapján sem tudom megérteni, hogy mi hasznuk lehetne az osztrákoknak abból, ha én sorozatosan mutatom ki, hogy Schwartz tévesen mondott német eredetűeknek bizonyos szláv és magyar eredetű helyneveket. Vagy talán az a hiba, hogy Schwartz reklámmal és hazafiaskodó frázisokkal dolgozik, amit én nem teszek meg? Azt sem vagyok képes belátni, hogy mi kára lehet a magyar ügynek abból, ha én egyes magyar nyelvészek tévedéseit és módszerét a megfelelő megvilágításba helyezem? Hogy Schwartz műve az Akadémia támogatásával jelent meg, az az Akadémia baja. A jövőben talán az Akadémia urai jobban fognak ügyelni arra, hogy klikkérdések kedvéért ne fércműveket támogassanak, amiből csak haszna lesz majd a köznek és a magyar tudománynak.

Azt méltóztatik a továbbiak során írni, hogy nem óhajt beleavatkozni „a nyelvészekkel szemben fennálló” harcombba. Ez azonban az Ön számára bizonyára csak elvi álláspont, azt azonban – úgy látszik – nem méltóztatott észrevenni, hogy nagyon is erélyesen beleavatkozott ezekbe a dolgokba akkor, amikor Schwartz bemondásai alap-

⁶⁶ MOÓR Elemér: Mégegyszer a nyugatmagyarországi német helységnevek kérdéséhez, *Népünk és Nyelvünk*, 6. évf., 1934, 224–229. p., 225. p.

ján idevonatkozó munkáimról elvetőleg nyilatkozott. Be kell most már azt is vallanom, hogy ép az Ön ismertetése adta meg nekem az impulzust arra, hogy Schwartz művéről kifejtsem a véleményemet; eredetileg ugyanis Schwartz művéről mégcsak tudomást sem akartam venni. [...] hogy Ön az oklevéltanban esetleg nem tanult az oklevelek hitelességének nyelvi- és helyesírástörténeti kritériumairól, az igazán nem az én hibám.⁶⁷

Házi megemlítette a közte és Moór között folytatott levelezést egy Schwartznak küldött levélben. Moór kioktató hangneme után egészen figyelemreméltó az a diplomatikus és visszafogott mód, ahogyan Házi leírja neki a helyzetet: „Moór Elemér kérdéses cikkét a *Népünk és Nyelvünk* c. folyóiratban elolvastam és mivel abban és is szerepelek, ezért írtam is neki, mire válaszolt, de mert a válasz nem volt kielégítő és meggyőző, ezért újból írtam neki ezelőtt vagy három nappal és e levelemet válasz nélkül hagyta. Én helyénvalónak találnám, mert a levelezést nem tartom alkalmas eszköznek a sokféle vitás ügy tisztázására.”⁶⁸ Később Moór mégis írt Házinak egy szívélyes hangú levelet, mintha mi sem történt volna. Írása persze ezúttal is tele volt a főellenség Schwartz kritikájával.⁶⁹

A vita hangsúlya áthelyeződik

Az 1930-as évek második felében Schwartz kevésbé vett részt a vitákban, 1932-es művének korábban megígért folytatását (amely a helynéveredet kérdése után a nyugat-magyarországi településtörténetről szólt volna) végül nem készítette el. Elképzelhetőnek tartom, hogy az aktivitás alábbhagyása összefüggésben volt Schwartz 1935-től kezdődő egyetemi tanárságával, amely más irányba kötötte le energiáit, de a könyvét ért, különösen heves bírálatok is közrejátszhattak ebben. Moór és Steinhauser szellemi csörtéje viszont tovább folytatódott.

1936-ban jelent meg Moór Elemér könyve a középkori nyugatmagyarországi helységnevekről, amelyet német nyelven a szegedi városi nyomda adott ki.⁷⁰ A bevezető sorokban Moór ismét megkérdőjelezte azt, hogy egyedül a nyelvészet segítségével dülőre lehetne jutni a helységnevek eredetével kapcsolatban. Úgy gondolta, a legnagyobb hiba az lehet, hogy egy helységnevet a

⁶⁷ Moór Elemér levele Házi Jenőnek 1934. március 26-án. MNL Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára. Házi Jenő hagyatéka, egyéb levelezés 14. d.

⁶⁸ Házi Jenő levele Schwartz Elemérnek 1934. augusztus 2-án. MNL Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára. Házi Jenő hagyatéka, egyéb levelezés, 16. d.

⁶⁹ „Érdekes, hogy Schwartz Elemér mennyire felületes.” Moór Elemér levele Házi Jenőnek 1935. december 18-án. MNL Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára. Házi Jenő hagyatéka, egyéb levelezés, 14. d.

⁷⁰ Moór Elemér: *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*, Szeged Städtische Druckerei und Buchverlag, Szeged, 1936. A magyar nyelvű kézirat már 1933-ban kész volt, Moór azonban eredményeit meg akarta ismertetni a német olvasóközönséggel is.

környezetéből kiragadva, pusztán nyelvészeti oldalról vizsgálunk.⁷¹ Emellett szerinte a helynévkutatásnak nincs egy kikristályosodott, bevett módszere. „Mivel azonban a helynévkutatás egy még meglehetősen fiatal tudomány, a kutató számára nem áll rendelkezésre biztos út, tehát a legmegfelelőbb módszert először mindig ki kell magának küzdenie.”⁷² A módszer „kiküzdése” jegyében Moór ismét igyekezett felállítani a szakember (Steinhauser, Karner és persze ő maga) és a dilettáns (Schwartz) közötti választófalat. Ezért inkább Steinhauser elméleteivel foglalkozott, vele külön vitába szállt az oklevelek társadalmi-hatalmi háttéréről. Moór szerint nem lehetett szó arról, hogy az oklevelek magyarországi írói eltorzították volna az eredeti német helységneveket, hiszen például a szláv településneveket nem tüntették el, és a németeket sem mindenhol.⁷³ Ami a könyv történeti elbeszélését illeti, ebben Moór megismételte a honfoglalásról kifejtett nézetét, mely szerint a magyar seregek csak a főbb útvonalakat szállták meg, a teljes német lakosságot nem irtották ki. Az eredeti németiség már közel állt a megsemmisüléshez, ám Ausztriából jelentős segítséget kapott.⁷⁴ Megfigyelhető azonban az is Moór munkájában, hogy – talán a „nemzetietlenségét” firtató kritikák miatt – immár erőteljesebben vitatta az osztrák és német völkisch történetírás eredményeit.⁷⁵

A könyvnek széles visszhangja⁷⁶ volt, a *Burgenländische Heimatblätter* lapjain Steinhauser ismertette.⁷⁷ Moór művét fontos és üdvözlendő tudományos előrelépésnek tartotta, azaz a szakmaitlanság, dilettantizmus vádját nem vetette fel. Néhány, tévesnek bizonyult helynévmagyarozatát vissza is vonta és Moór érvelését fogadta el. A vita egyik éle ezúttal is inkább az oklevélírók torzításaira irányult. „Amikor az oklevélírók bizonyíthatóan elhanyagolták a régi német és elnémetesedett szláv névalakokat a magyar [változatok] javára, akkor annyira téves dolog lenne feltételezni, hogy azon német nevek helyett, amelyek értelmét egyébként tudták, hiszen a környék ismert tulajdonságaira utaltak, inkább a megfelelő magyar kifejezést használták, különösen akkor, ha néhány helyben vagy a szomszédságban élő magyar, esetleg a kétnyelvű németek a német alak mellett ezt is használták? [...] Ennek a mai sovíniszta

⁷¹ *Uo.*, 2. p.

⁷² *Uo.*, 3. p.

⁷³ *Uo.*, 5. p.

⁷⁴ *Uo.*, 316. p.

⁷⁵ Főleg Ernst Klebellel szemben fejtette ki, hogy attól, mert egy területre német lakosság érkezik egy adott időpontban, nem lesz a környék mindjárt német települési tér, hiszen a magyarok és szlávok nem feltétlenül tűnnek el mellőlük. Moór Németújvár példáján keresztül szemléltette ezt: ott a németek már a 14. században megjelentek, ám a 17. század második feléig kisebbségben voltak. *Uo.*, 319–320. p.

⁷⁶ HADROVICS László: Moór Elemér: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen [Könyvismertetés], *Századok*, 71. évf., 9–10. szám, 1937, 455–457. p.; KNEZSA István: Westungarische Ortsnamen, *Ungarische Jahrbücher*, Vol. 17, 1937, 275–291. p.; KRANZMAYER, Eberhard: Moór, Elemér: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen [Könyvismertetés], *Südost-Forschungen*, 1939, 202–207. p.

⁷⁷ STEINHAUSER, Walter: Elemér Moór: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen [Könyvismertetés], *Burgenländische Heimatblätter*, Vol. 6, No. 4, 1937, 73–78. p.

magyarizáló törekvésekhez semmi köze, egyszerűen a településtörténetből és a társadalmi viszonyokkal magyarázható.⁷⁸ Steinhauser azt is Moór szemére vetette, hogy alábecsülte a német „keleti település” (Ostsiedlung) horderejét.⁷⁹ Látható, hogy Steinhauser gondolatmenetében központi jelentősége volt annak, hogy az eredeti német népiséget (nyelvet, kultúrát) a magyar államapparátus eltorzítva hagyta az utókorra, ezért az „igazi” németiséget csak az állami szempontok megkérdőjelezésével lehet felfedezni a történelemben. Ilyen vonatkozásban kevésbé volt lényeges, hogy Steinhauser szerint a magyar oklevélírók nem németellenes sovinizmusból torzítottak, hiszen a völkisch gondolkodásban az ideális eset az volt, ha az államiság és népiség egybeesik. Moór talán a legadekvátabb fórumban, a *Burgenländische Heimatblätter* hasábjain válaszolt Steinhausernek. Elvetette azt az elméletet, hogy az oklevélírók „magyarizálták” volna a helységneveket. Ehelyett az történet szerinte, hogy az okirat szerzője a német nevet próbálta visszaadni írásban azután, hogy valaki lediktálta neki – ez pedig szükségképpen torzuláshoz vezetett, de nem eredményezte az eredeti német névalak elfedését.⁸⁰ Egy alapvető vitapont volt a két germanista között, hogy a határok történelmi szerepét hogyan értékelték. Moórt érdemes erről bővebben idézni. „Steinhauser felfogása szerint a középkori Nyugatmagyarország és a régi Ausztria szomszédos területei egységes nép- és nyelvterületet képeztek. A régi államhatárnak tehát csak egy ideális vonalnak kellett lennie, amelyet azonban nem lehet fontos választóvonalnak tekintenünk. Ennek a felfogásnak köszönhetően Steinhauser bizonyos helységnév-típusok településtörténeti jelentőségét és a nyelvjárások sajátosságát nem ismeri el. Ha azonban belegondolunk, hogy Németország régi közigazgatási határai még ma is nyelvjáráshatárok is egyben, akkor ebből kifolyólag Steinhauser felfogását hibásként kell elvetnünk. Azt, hogy a középkorban az államhatár egy éles választóvonal volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy középkor végi soproniak nyelve 100-150 évvel le volt maradva az osztrák nyelvjárásoktól [...] De elég történelmi adat van annak bizonyítására, hogy a középkorban sem volt szó a határ szabad átjárhatóságáról.”⁸¹ Steinhauser egy „utószót” csatolt Moór válaszához a folyóirat ugyanazon lapszámában. Hangsúlyozta, hogy a hatalmi viszonyokat figyelembe kell venni, mert a vizsgált terület a középkorban a magyar koronához tartozott, a magyar az „államnyelv” státuszát élvezte, ebből kifolyólag előnyösebb helyzetben volt, mint a német.⁸² Steinhauser kiállt amellett a tézise mellett is, hogy a nyugat-magyarországi nyelvi és népi viszonyainak kutatásához nem a politikai határ volt a döntő, a Moór által említett soproni példát pedig nem lehet általánosítani. „[...] a legfontosabb nyelvjáráshatárok szinte mindenhol az Ausztria és Magyarország közötti határt átszelve futottak és nem ahhoz

⁷⁸ Uo., 74. p.

⁷⁹ Uo., 77. p.

⁸⁰ MOÓR Elemér: Einige Bemerkungen zur Ortsnamenkunde und Dialektgeschichte des heanzischen Sprachgebietes, *Burgenländische Heimatblätter*, Vol. 7, No. 2, 1938, 38–39. p.

⁸¹ Uo. 43–44. p.

⁸² STEINHAUSER, Walter: Nachwort, *Burgenländische Heimatblätter*, Vol. 7, No. 2, 1938, 47. p.

igazodtak. Ebben az esetben tehát a nyelvi fejlődést a politikai határ csak kis mértékben befolyásolta. [...] Arra kérem Moórt, hogy lássa be, mi ebben a kérdésben sokkal képzetebbek vagyunk, mint ő.”⁸³ Az Anschluss után egyébként Steinhauser más munkáiban már sokkal nyilvánvalóbbá vált, hogy az oklevelekben feltűnő névalakokban ő a „népi tudat” tükröződését kereste. A magyar állami fennhatóság ezt szerinte elnyomta, míg a német népiség szempontjából szerencsésebb időszakokban ez a tudat felszínre került. Így például 1440 és 1647 között, amikor „Burgenland” jelentős része Alsó-Ausztriához tartozott, a helységnevek írásában is fellelhető „egy bizonyos mértékű német öntudat”⁸⁴.

Amennyiben a magyar történetírás több vezető alakja a vitákban Schwartz Elemér mellett tette le a voksát, úgy az osztrák történetírás és nyelvészet álláspontját több szempontból Steinhauser tükrözte. Steinhausert 1933. január 26-án rendkívüli egyetemi tanárnak nevezték ki a Bécsi Egyetemen (korábban a német nyelvtörténet Privatdozentjének címét viselte). Tanulságos betekintnünk a címet megadó bizottság dokumentációjába. A bizottság⁸⁵ Steinhauser kiemelkedő munkái közé sorolta az 1932-ben megjelent, Burgenland helységneveinek településtörténeti jelentőségéről írt tanulmányát. Szakmai életútjának leírásából kiderül az is, hogy sokáig ingadozott a zene- és nyelvtudomány között, ugyanis a zene is kiemelten érdekelte. Tudástörténeti szempontból nagy jelentősége van annak, ahogyan a zenetudás és nyelvészet kapcsolatát taglalták Steinhauser esetében: „Éles érzékenysége a hangzási minőségek és tónusok iránt különösen hivatottá teszi a beszélt nyelv, ezzel együtt pedig főleg a nyelvjárások kutatására. [...] Bizony, tekintettel a mesteri fantázia kritikával társult válfajára, amellyel felszerelkezve széleskörű tudását alkalmazza, nem túlzás azt állítani, hogy ma Ausztriában, de akár az egész Német Birodalomban nincs olyan helységnévkutató, aki közel olyan jelentős lenne, mint ő.”⁸⁶ A zenei érdeklődés más kontextusban nem jött jól Steinhausernek: 1945 után a nemzetiszocializmushoz való viszonya miatt elbocsátották állásából. Az ellene felhozott vádak között szerepelt többek között, hogy egy náci szellemű ifjúsági indulót szerzett.⁸⁷

⁸³ Uo., 49. p.

⁸⁴ STEINHAUSER, Walter: *Die Bedeutung der Ortsnamen in Niederdonau. II. Teil: Nordburgenland*, St. Pöltner Zeitungs-Verlags-Ges., St. Pölten, 1941, 4. p.

⁸⁵ Az aláírók között találjuk Heinrich von Srbik történészt, aki ekkor a Bécsi Egyetemen volt a Philosophisches Fakultät dékánja, továbbá Max Hermann Jellinek germanista és középkorász, Paul Kretschmer nyelvész, Dietrich Kralik germanista, Johannes Mewaldt klasszika filológus és Karl Luick anglicista neveit. Kommissionsbericht über den Antrag auf Verleihung des Titels eines a. o. Professors an den Privatdozenten Dr. Walter Steinhauser. Archiv der Republik, Bundesministerium für Unterricht, Personallakten 10/090. Hofkammerarchiv, Wien, 31–33. p.

⁸⁶ Uo., 32. p.

⁸⁷ Uo., 110–111. p.

A párbaj tudomány- és tudástörténeti vonatkozásai

A bécsi germanisztika 1945 előtti történetéről írva a tudománytörténeti szakirodalom hangsúlyozza, hogy Steinhauer településtörténeti eredményeit és helységnevfajtással kapcsolatos munkáit ideológiai terheltségük ellenére a szakemberek a mai napig hasznosítani tudják.⁸⁸ Ez egyébként így van Moór és Schwartz esetében is.⁸⁹ Amennyiben a nyelvészet későbbi eredményei fényében értékeljük a három germanista összecsapását, nem lenne egyszerű meghúzni a szakember/ dilettáns, elfogult/elfogulatlan közötti határvonalat. Egy ilyen szempontú értékelés helyett a vitának más jellegű tanulságai lehetnek. Láthatóvá válik például, hogy az érzelmek, fantázia és racionalitás milyen sokféle módon tartozhatott össze vagy válhatott el egymástól a korszak diskurzusában. A Steinhauer szakmai teljesítményét értékelő bizottság legalább annyira méltatta zenei érzékenységét és fantáziáját, mint a kritikai tudását. Míg Schwartz határozottan felvállalta érzelmi kötődését a kutatott tárgyhoz (és ezzel Steinhauer egy bizonyos fokig megengedő is volt), addig Moór a szigorú apolitikusság és forrásközpontúság retorikájával bírálta kollégáit. Elmentéik megmutatják, hogy a kor szakmai követelményei alapján elkészült településtörténeti munkákat erős kihívások érték határon innen és túl, a szakma művelőinek „tudományos” legitimációja tehát folyton igazolásra szorult. A kihívásokra adott válaszokban, kiélezett vitahelyzetekben mutatkozott meg különösen az a mód, ahogyan a tudósok szakmai nyelvezettel veszik fel a küzdelmet olyan polémiákban, amelyeknek nem csak racionális-kognitív elemei voltak. Nem csupán a szakember/dilettáns, de a diszciplínák közötti határok is vitatott jellegűek voltak. Erre jó példa, ahogyan a germanisták átvették a történetírás szakmai krédójának egyes elemeit („Harag és elfogultság nélkül”), vagy amikor történészek szóltak hozzá nyelvészek vitáihoz (lásd Házi Jenő és Moór Elemér levélváltását). Maradva a „határ” metaforájánál, megállapítható, hogy a szakmák közötti nemzeti választóvonalak sem voltak mindig egyértelműek. A jelentőségük ettől még persze fontos volt, átlépésüket büntetés kísérte. Moór a magyar történetírás több képviselője számára sokkal kevésbé volt népszerű, mint Schwartz, mert tagadta a helységnevek kutatásának politikai jelentőségét és sokkal jobban megértette magát az osztrák történetírás és germanisztika képviselőivel. A vitát lehet szűkebb historiográfiai keretben is értelmezni, ilyen vonatkozásban a hazai népiségtörténeti iskola kibontakozásának egyik előzményének tekinthető. A népiségtörténészek (különösen Mályusz Elemér) elég rossz véleménnyel voltak Moór Elemérről és lényegében az osztrák/német történetírás táborához sorolták őt, miközben egy sokkal „harcosabb”, völkisch szemléletű történetírást szorgalmaztak.⁹⁰

⁸⁸ RANZMAIER, Irene: *Germanistik an der Universität Wien zur Zeit des Nationalsozialismus. Karrieren, Konflikte und die Wissenschaft*, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2005, 144. p.

⁸⁹ HERÉNYI István: *Magyarország nyugati végvidéke 800–1242*, 2. kiadás, Argumentum Kiadó, Budapest, 1999.

⁹⁰ MÁLYUSZ Elemér: A nyugati határvidék. Magyarok és németek, In: Uő.: *A középkori Magyarország település- és nemzetiségpolitikája*, Szerk.: Soós István – Cholnoky Győző, Lucidus Kiadó, Budapest, 2002, 89–121. p.